

BADIIY NASRDA INVERSIYA HODISASINING IFODAVIY KO'RINISHLARI

Naimova Aziza Muxammadovna,

*Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Umumta'lim fanlar kafedrasi o'qituvchisi.*

aziza.muxammadovna@tesolcenter.org

Annotatsiya. Mazkur ishda nasriy asarlarda uchraydigan inversiya hodisasining poetik imkoniyatlari va badiiy-estetik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda inversiyaning sintaktik me'yorlardan chetga chiqish orqali matnga ohangdorlik, ta'sirchanlik va obrazlilik baxsh etishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, nasriy matnda inversiyaning qo'llanish sabablari, uning muallif individual uslubini shakllantirishdagi roli hamda o'quvchiga estetik ta'siri misollar asosida izohlanadi.

Kalit so'zlar: inversiya, evrilish, analipsis, fleshbek, kompozitsiya, anaxronizm, prospeksiya, retrospeksiya, prolepsis, fabula.

Аннотация. В данной работе анализируются поэтические возможности и художественно-эстетические функции явления инверсии, встречающегося в прозаических произведениях. В исследовании раскрывается роль инверсии в придании тексту мелодичности, выразительности и образности посредством отклонения от синтаксических норм. Также на основе примеров объясняются причины использования инверсии в прозаическом тексте, её роль в формировании индивидуального авторского стиля и эстетическое воздействие на читателя.

Ключевые слова: инверсия, перестановка, аналепис, флешбек, композиция, анахронизм, проспекция, ретроспекция, пролепис, фабула.

Abstract. This study analyzes the poetic possibilities and artistic-aesthetic functions of inversion occurring in prose works. The research highlights the role of inversion in giving the text rhythm, expressiveness, and imagery through deviation from syntactic norms. In addition, the reasons for the use of inversion in prose texts, its role in shaping the author's individual style, and its aesthetic impact on the reader are explained through examples.

Keywords: inversion, transposition, analepsis, flashback, composition, anachronism, prospection, retrospection, prolepsis, plot.

Kirish. XX asr ko'plab evrilishlar davri bo'ldi. Barcha jabhalarda kechgan o'zgarishlar adabiyotga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. "Darhaqiqat, insoniyat hayotiga modern ruhning kirib kelishi asrlar davomida shakllanib-turg'unlashib qolgan dunyoqarashni ostin-ustin qilib yubordi". Nasrda vaqtga nisbatan inversiyaning turli poetik ko'rinishlari ham mazkur jarayonning hosilasi bo'lib, endilikda mualliflar qahramon hayoti talqinida kitobxon ongu-shuuriga teran ta'sir ko'rsatish maqsadida bir lahzada turli zamonga siljishdi.

Inversiya termini lotincha "inversio" – o'rin almashtirish degani bo'lib, ham tilshunoslikda, ham adabiyotshunoslikda qo'llanadi. Tilshunoslikda gap tarkibidagi so'zlarning to'g'ri, odatdagi tartibini o'zgartirish; gap bo'laklarini teskari tartibda qo'llash orqali nutq ta'sirchanligini oshirish, adabiyotshunoslikda esa zamon tartibini o'zgartirish bilan o'ziga xos badiiy tasvir yaratish maqsadida inversiyadan foydalaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vaqt – bu faqat bitta yo'nalishda, ya'ni o'tmishdan hozirga, hozirgi zamondan kelajakka tomon oqadigan qaytarilmas oqimdir. Ammo u badiiy adabiyotda poetik hodisa sifatida namoyon bo'lganda goh ortga qaytarilsa, goh

oldinga siljiriladi. Badiiy asardagi vaqtinchalik inversiya muallifning hayot tamoyillariga munosabatini ifodalashga imkon beradi. Ushbu hodisani T. Mann, M. Prust, G. Gesse, Z. Lenz asarlarida ko‘rish mumkin. Badiiy vaqt bilan ishlash mavjudlik va mavjudlikni tavsiflashda bir nechta vaqtinchalik inversiyalarni aniqlash hamda ochib berishga yordam beradi. Badiiy vaqtni ifoda etish xususiyatlaridan foydalanish inson hayotidagi ma’no va tajribalarning to‘liqligini namoyish etadi.

Badiiy vaqtning inversiyalashuvi nafaqat “tarixiy inversiya” shaklida, balki boshqa poetik ko‘rinishlarda ham namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi. “Tarixiy inversiya”ning mohiyatini anglashdan avval badiiy voqelikda vaqtning inversiyalashuviga xos shakllarni teran o‘rganish adabiyotshunosga “tarixiy inversiya” hamda boshqa inversiyalar orasidagi tafovutni anglashga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Adabiyotshunoslikda yana bir termin mavjudki, u orqali asar syujetida vaqt ijodkor badiiy niyatidan kelib chiqib ortga qaytariladi. Retrospeksiya badiiy vaqt qaytarilishining namoyon bo‘lishi sifatida bir qator tematik janrlarni (memuar va avtobiografik asarlar, detektiv roman) tashkil etish tamoyilidir. Retrospeksiya (qahramonlar yoki muallifning o‘tmishiga murojaat), prospeksiya (kelajakka murojaat, muallifning ko‘rsatmalari, ba’zida kelajakda yuz beradigan voqealarning ochiq ko‘rsatmalari) kabi badiiy texnikalar ham mavjud bo‘lib, tarixiy inversiya yuz berishida ba’zan retrospeksiya, ya’ni oldin sodir bo‘lgan voqealarni hikoya qilish usulidan ham foydalaniladi. Biroq tarixiy inversiya yuzaga kelishida ko‘proq prospeksiya usulining ustuvorlik qilishi kuzatiladi.

Agar ba’zi hodisalar sodir bo‘ladigan haqiqiy jismoniy makonni aniqlash mumkin bo‘lsa, unda bunday kontekstlarni prospeksiya yoki retrospeksiya deb atash mumkin. Agar boshqa tomondan, kelajakdagi voqealarning mumkinligi yoki orzu qilinganligi, xarakterning kelajakdagi yoki o‘tmishdagi hissiy holati yoki o‘tmishdagi voqealarni baholash, bu nafaqat istiqbol yoki retrospeksiya, balki ayni paytda introspeksiya. Introspeksiya prospeksiya va eslab qolish kabi matn toifalari bilan bog‘liqdir. Introspeksiya ham, birinchi navbatda, fazoviy hodisadir. Qahramon boshqa personajlar bilan birga harakat qilgan makonni vaqtincha tark etib, o‘zining ichki dunyosiga, individual makoniga chuqurroq kirib boradi.

Retrospeksiya (lot. Retro – orqaga, spektare – qarash; retrospektiv, lot. retrospectere – o‘tmishga ishora). I.R.Galperinning fikriga ko‘ra, retrospeksiya matnning grammatik kategoriyasi bo‘lib, u o‘quvchini lisoniy ifoda shakllariga bog‘laydi. Retrospeksiya adabiy texnika sifatida badiiy asarda muhim o‘rin tutadi. Bu o‘tmish va hozir o‘rtasidagi bog‘liqlikdir. Retrospeksiya tufayli o‘quvchi xotirada ilgari olingan ma’lumotni qayta tiklashi, uni qayta ko‘rib chiqishi va oxir-oqibat muallifning niyatiga kirib borishi mumkin.

Prospeksiya – voqealarni oldindan aytib berish usuli. “Prospeksiya” lotincha “prospektus” (pro – oldin, spektare – qarash) so‘zidan olingan bo‘lib, ko‘rinish yoki

dunyoqarash deb tarjima qilinadi. Ya'ni prospeksiya g'ayrizaminiy (Yer sayyorasiga oid bo'lmagan) taraqqiyot mahsulining ko'rinishlari qalam ostiga olinishi demakdir. **Tahlil va natijalar.** Prospeksiya matnning keyingi qismlarida muhokama qilinadigan narsalarga mazmun-faktik ma'lumotni havola qilish usuli bo'lib, xuddi xotira kabi, prospekt o'quvchiga eng muhim epizodlarning aloqasi va ahamiyatini to'liqroq tushunish imkoniyatini beradi. Harakatlarning keyingi qo'llanilishini eslatib o'tish tufayli o'quvchi e'tiborini natijaga emas, balki ushbu natijaga olib kelgan sabablarga qaratadi. U muallif niyatiga chuqurroq kirib borish, personajlarning ichki dunyosiga, munosabatlariga ko'proq e'tibor berish imkonini beradi. Ingliz adabiy matnida retrospeksiya va istiqbolning bevosita yoki bilvosita belgilari namoyon bo'ladi. Prospeksiya va retrospeksiyaning har ikkalasi makonu zamon uzluksizligi hamda davomiyligini buzib, inversiya hodisasini yuzaga keltiradi. Voqealar bayoni kutilmaganda paydo bo'lib, o'zaro yaqin va aloqador bo'lgan syujet chiziqlarining bog'lanishiga xalal beradi. Ammo bu bilan badiiy asardagi mantiqiy izchillik buzilmaydi. Ular syujet chizig'i tizimiga daxldor hisoblanadi. Syujet tizimida "hikoya ichida hikoya" ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunda bir hikoya keyingisiga o'tishni ta'minlaydigan "ma'noviy ko'priq" bo'lib xizmat qiladi. Voqealarni o'zaro bog'laydi.

B.To'rayeva ta'kidlab o'tganidek, "xotimada uchrovchi prospeksiya asar syujetining mantiqan keyin asoslanajak voqealar silsilasi uchun turtki bo'ladi". Ba'zan prospeksiyaning anglatuvchi so'zlarning sarlavhaga ko'tarilib, asarning ajralmas va muhim unsuri sifatida muallifning g'oyaviy-estetik maqsadini ochuvchi semiotik kalit vazifasini bajarishga xizmat qilganini ko'rish mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, retrospeksiya bilan bog'liq bo'lgan introspeksiya nafaqat xarakterning hissiy holatini qayta qurish, balki uning o'tmishdagi harakatlarini intellektual baholash bilan ham bog'liq.

Introspeksiya va istiqbol o'rtasidagi munosabatni o'rnatish biroz qiyinroq. Buning sababi, kelajak o'tmishdan ko'ra subyektivroqdir. N.A. Slyusareva kelajakdagi voqea va hodisalarning subyektivligini ta'kidlaydi, bu esa ma'ruzachining o'zi ko'p hollarda kelajakdagi haqiqatni tashqi sharoitlarga bog'liq bo'lmagan yoki istalgan, taxmin qilingan, sharoitga bog'liq bo'lgan haqiqat sifatida belgilashida ko'rinadi.

Badiiy vaqtning inversiyalashuvi tadqiqida "anaxronizm" termini ham e'tiborni tortadi. Anaxroniya o'tmishga "hozirgi" lahzadan ko'proq yoki kamroq masofaga chekinishi mumkin, ya'ni hikoya uzilib, anaxroniyaga joy beradigan voqea paytidan boshlab, biz bu vaqtinchalik masofani anaxroniya oralig'i, deb ataymiz. Anaxroniya, shuningdek, tarix voqealarining ozmi-ko'pmi kengaytirilgan diapazonini qamrab olishi mumkin – biz buni anaxroniyaning uzunligi, deb ataymiz. Shunday qilib, aniqlangan anaxroniya holati faqat miqdoriy, har bir alohida holat uchun katta yoki kichikroq, nazariy ahamiyatga ega bo'lmagan xronometrning ishi bo'lib tuyulishi mumkin. Shunga qaramay, hikoyaning muayyan muhim nuqtalariga nisbatan masofa va uzunlik xususiyatlarini diskret tarzda taqsimlash mumkin.

Xulosa va takliflar. Anaxronizm (yunoncha ana, “qarshi, teskari”, khronos, “vaqt”) – turli davrga xos bo‘lgan shaxs, voqeot, obyekt, til va unga xos bo‘lgan ibora hamda ko‘rsatkichlar va madaniy xususiyat kasb etuvchi an‘analarining o‘zaro kontrastlashuvi hisoblanadi. Uning ommalashgan shakli qaysidir sifat xususiyatining ma‘lum davr jarayoniga nomutanosib tarzda joylashtirilishi bo‘lib, muallif ushbu texnikani qo‘llashidan aynan qandaydir maqsad (zamonaviy auditoriyani tarixiy davrga osonroq jalb qilish; ritorika, tashviqot, komediya yoki shok holatini shakllantirish) yoki maqsadsiz (muallif texnologiya, terminologiya, til, urf-odatlar va munosabatlardagi tafovutni turli tarixiy davrlar kesimida ajrata olmasligi tufayli) foydalanishi mumkin. Adabiyotda anaxronizm voqealarni uzoqlashtirish va biror narsaning sanasi oldini olish uchun universal o‘xshashlik va vaqtsizlikni ta’kidlash uchun ataylab ishlatilishi mumkin. Badiiy asarda vaqt inversiyalashuvi turli ko‘rinishlarda, ya’ni karakterologik va kompozitsion inversiya, anaxronizm shakllarida namoyon bo‘lib, retrospeksiya, prospeksiya, analepsis, prolepsis hamda introspeksiya vositalari yordamida shakllantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: Modernizm va Postmodernizm. – T.: Akademnashr, 2020. – B.17.
2. Лихущина М.В. Художественное время и его особенности // Общество: философия, история, культура. 2021. №2 (82).URL: https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennoe_vreya_i_ego_osobennosti.
3. Cuddon J. A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. – E.: Penguin books, 1999. – P.321.
4. Naimova, A. (2020). THE MAIN PECULIARITIES OF HERBERT WELLS AND HOJIAKBAR SHAYKHOV’S FAMOUS SCIENCE FICTION WORKS. *Theoretical & Applied Science*, (3), 417-420. <http://www.t-science.org/arxivDOI/2020/03-83/PDF/03-83-78.pdf>
5. Naimova, A. (2020). HISTORICAL INVERSION ON THE EXAMPLE OF THE GREAT UZBEK WRITER ISAJON SULTON’S WORK—BOQIY DARBADAR. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 10(9). //journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2297
6. Naimova, A. (2020). YETUK OZBEK ADIBI ISAJON SULTONNING „BOQIY DARBADAR“ ASARI MISOLIDA TARIXIY INVERSIYA. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 1(1). //journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2297
7. Naimova, A. (2020). Ozbek adabiy nasrida tarixiy inversiyaning tutgan orni. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 1(1). //journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2304
8. Naimova, A. (2020). TARIXIY INVERSIYANING ADABIYOTDAGI ORNI VA UNING TURLARI. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz)*, 1(1). //journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2295
9. Naimova, A. M. “The Connection of Mythopoeia Narrative Genre with Historical Inversion in Cloud Atlas by David Mitchell.” *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, vol. 3, no. 2, 2024, pp. 494–497.
10. Naimova, A. M., & Baxronova, B. D. “The Peculiar Features of Myth Making Tool in Prose.” *Innovative Developments and Research in Education*, vol. 3, no. 35, 2025, pp. 66–69.